

Dominika HOŁUJ*

**PODEJŚCIE PARTYCYPACYJNE W KSZTAŁTOWANIU
PRZESTRZENI CENTRALNYCH MIASTA.
PRZYKŁAD OSIEDLA DOMKÓW FIŃSKICH
W WARSZAWIE**

**THE PARTICIPATORY APPROACH
IN SHAPING CITY'S CENTRAL SPACES.
A CASE STUDY OF THE SETTLEMENT
OF FINNISH HOUSES IN WARSAW**

Nr DOI: 10.25167/sm2017.028.07 s. 99–119

ABSTRAKT: W artykule opisano przykład partycypacyjnego kształtowania centralnych przestrzeni dużego miasta, posiadających wysoką wartość ekonomiczną, ale także i kulturową. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne obserwowane na osiedlu od 2010 r. realizowane są z zaangażowaniem i z inicjatywy społeczności mieszkańców i organizacji pozarządowych. Aktywności te stanowią interesujący w warunkach polskich przykład faktycznej partycypacji, wykraczającej poza obserwowane najczęściej fasadowe jej formy. Ze względu na historyczny charakter zabudowy aktywności utrzymujące tkankę materialną osiedla stanowią ciekawy przykład kreatywnego ponownego użycia zasobu.

SŁOWA KLUCZOWE: partycypacja społeczna, dziedzictwo kulturowe, przestrzeń publiczna, centrum miasta, Warszawa

ABSTRACT: The paper describes an example of participatory-based creation of the central area of a large city, an area representing high economic and cultural values, namely the settlement of Finnish houses in Warsaw. The functional-spatial changes observed in the housing estate since 2010 are mainly carried out with the involvement of the community of inhabitants and non-governmental organizations. These activities constitute an interesting example of real participation in the Polish context, which goes beyond the most frequently observed facade forms. The activities that hold the material of the historic housing estate are an interesting example of a creative reuse phenomenon.

KEY WORDS: social participation, cultural heritage, public space, city centre, Warsaw

* Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, e-mail: holujd@uek.krakow.pl

Wprowadzenie

Partycypacja społeczna stanowi w ostatnim czasie przedmiot licznych dyskusji, których główna oś dotyczy jej celowości (Graham, Amos, Plumptre 2003, Długosz, Wygnański 2005, Lowndes, Pratchett 2006, Kopeć 2009, Pratchett *et al.* 2009, Pobłocki 2013, Baranowska *et al.* 2014, Korczak 2014). Dyskusja znajduje swoje uzasadnienie ze względu na dwie okoliczności. Pierwsza to brak wypracowanego jednolitego stanowiska dotyczącego zasadności niejako wtórnego podziału władzy pomiędzy wybranymi przez społeczność np. władzami lokalnymi a tą społecznością. Druga okoliczność jest związana z sensownością aktywności partycypacyjnych w obliczu licznych działań o charakterze pozorowanym w tym wymiarze.

Analizowany przykład osiedla domków fińskich to kolejny głos w dyskusji nad tymi dylematami. Obrazuje on, co rzadko spotykane w Polsce, aktywności partycypacyjne układające się w wielowątkowy, wielowymiarowy proces, o konkretnych zrealizowanych już celach, osiągniętych „kamieniach milowych” zmiany w postrzeganiu i wykorzystaniu walorów osiedla. Dlatego też przykład ten pozwala udzielić odpowiedzi na następujące pytanie badawcze: Czy aktywności partycypacyjne dają możliwość uniknięcia negatywnych zjawisk występujących współcześnie w centralnych przestrzeniach dużych miast, szczególnie w przestrzeniach posiadających cenne wartości kulturowe, współistniejące z dużą wartością ekonomiczną terenu?

Mając na względzie łączne oddziaływanie powyższych okoliczności (centralność położenia, współwystępowanie wysokich walorów ekonomicznych i nieekonomicznych miejsca), w przeprowadzonych badaniach określono dwa cele badawcze, którymi były: 1. określenie wymiarów aktywności partycypacyjnych w obszarze; 2. ocena wpływu tych aktywności na: jakość przestrzeni (w tym jej walory nieekonomiczne oraz możliwość realizowania celów, dla jakich przestrzenie publiczne są tworzone) i możliwość uniknięcia pojawienia się w niej negatywnych zjawisk. Wnioskowanie przeprowadzono m.in. w kontekście ustaleń dotyczących wymiarów nieekonomicznych wartości prezentowanych przez osiedle, wyznaczonych na podstawie materiałów źródłowych oraz obserwacji własnych (badania terenowe). W delimitacji wartości kulturowych posłużono się ich klasyfikacją stosowaną w ekonomice kultury. W delimitacji negatywnych zjawisk i przekształceń terenów centralnych miast wykorzystano literaturę z zakresu ekonomiki przestrzeni, socjologii przestrzeni i architektury.

Przeprowadzone studium przypadku osiedla obejmuje okres od końca 2010 do maja 2017 r. (okres najintensywniejszych zmian, wydarzeń, które wpłynęły na aktualne formy zagospodarowania i użytkowania osiedla). Dane gromadzono w trakcie badań terenowych, wywiadów (Andrzej Górz – członek Otwartej Jazdowa – Partnerstwa dla Osiedla Jazdów; Maria Wijas – koordynatorka

Rotacyjnego Domu Kultury na Jazdowie i Otwartego Jazdowa – Partnerstwa dla Osiedla Jazdów), wnioskując o udzielenie informacji publicznej w Urzędzie Dzielnicy Śródmieście m.st. Warszawy i w jednostkach samorządowych stolicy. Wykonano kwerendę prasy i zróżnicowanych materiałów źródłowych udostępnionych przez inicjatywę Otwarty Jazdów, którą tworzą: mieszkańcy, operatorzy domków i sympatycy osiedla.

Przestrzenie publiczne współczesnych miast

Analizowany obszar stał się w ostatnich latach otwartą przestrzenią publiczną, tracąc częściowo funkcje mieszkaniowe, należało więc uwzględnić delimitację występujących współcześnie w dużych miastach przekształceń tego typu przestrzeni (tab. 1).

Tabela 1

Przekształcenia przestrzeni publicznych współczesnych miast

Przekształcenia negatywne	Przekształcenia pozytywne
Przestrzeń stracona (<i>lost space</i>), nieprawdziwa przestrzeń publiczna, przestrzeń tranzytu, martwa przestrzeń	Rzeczywista przestrzeń publiczna, z którą łączą nas więzi emocjonalne, historyczne, jest nam potrzebna, służy realizacji potrzeb innych niż komunikacyjne
Przestrzeń zaniedbana (<i>neglected space</i>) w sensie fizycznym (zdekaptalizowana, opuszczona, bez funkcji), niebezpieczna oraz zaniedbana	Przestrzeń zainwestowana – choć wysokość nakładów finansowych nie gwarantuje zwiększenia lub utrzymania społecznej przydatności przestrzeni
Przestrzeń zdominowana przez ruch samochodowy (<i>invaded space</i>); <i>fast city</i>	Przestrzeń przyjazna dla ludzi (do przebywania i przemieszczania, „miejsce przyjemne pod każdym względem” – Gehl 1987, 2014); <i>slow city</i>
Przestrzeń wykluczająca (<i>exclusionary space</i>), przestrzeń nieprzystępna (<i>crusty space</i>) z barierami uniemożliwiającymi przemieszczanie się, przebywanie	
Przestrzeń grodzona (<i>segregated space</i>), przestrzeń niegościnna	Przestrzeń pomagająca komunikować się, realizować i zacieśniać więzi, wchodzić w interakcje, pokazywać swoją odrębność;
Przestrzeń urynkowiona (<i>consumption space</i>), gdzie rozwinął się proces utowarowienia	Przestrzeń zapewniająca realizację wartości takich jak: demokracja, równość, różnorodność, rozwój i samopodtrzymywalność zgodna z koncepcją miasta sprawiedliwego (<i>just city</i>) (Fainstein 2005)
Przestrzeń sprywatyzowana – sprzedana lub oddana w użytkowanie prywatnemu inwestorowi	
<i>Insular space</i> – przestrzeń niemająca siły sprawczej, aby zatrzymać odpływ ludzi do sfery prywatnej oraz wirtualnej	

Tabela 1 cd.

Przekształcenia negatywne	Przekształcenia pozytywne
Przestrzeń zagospodarowana powtarzalnymi produktami lub usługami, wymyślona, wykre-	Przeciwieństwo „nie-miejsca”; Przestrzeń posiadająca indywidualny, auten-
owana jako produkt (<i>invented space</i>), często w połączeniu z tematyzacją; Przestrzeń sztuczna, niezwiązana z lokalną tożsamością, historią, pamięcią kulturową; Przestrzeń zhomogenizowana (<i>homogenised space</i>), generyczna, „nie-miejsce” (Augé 1995); Przestrzeń uładzona (<i>quasi-publiczna</i>) – chro- niona, czysta i „miła”, ale niedająca szansy na ekspresję, „tresująca ludzi” (Nawratek 2005)	tyczny charakter, historię, powiązania z określoną społecznością, stanowiąca dla niej krajo- braz pamięci (<i>memoryscape</i>); Przestrzeń ekspresji, swobody działania; Przestrzeń niepowtarzalna, autentyczna; Przestrzeń, w której fizyczne formy zagospodarowania są drugorzędne. Najważniejsi są ludzie, ich rytm życia (korzystania z miasta), natura; Przestrzeń zróżnicowanych aktywności i funkcji warunkująca harmonijny rozwój społeczności
Przestrzenie zdominowane architekturą ogromnej skali, w tym architekturą współczesną	Przestrzeń o „ludzkiej skali” (Gehl 2014)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Carmona, Heath, Oc. 2010, Carmona 2015, Iveson 2013, Gehl 1987, 2014, Wunderlich 2013, Augé 1995, Frysztański 2004, Sennet 1977, Cullen 2011, Fainstein 2005, Bauman 2006, Tran-cik 1986, Nawratek 2005, Jacobs 1962, Schmid 2012, Lorens 2006.

Dodatkowo uwzględniono, że przestrzenie centralne dotyczą specyficzne problemy, takie jak wyludnianie centrów czy efekt makietyzacji, najczęściej doświadczany przez obszary historycznie cenne (szczególnie te wykorzystywane turystycznie) (Purchla 1997). Przestrzenie centralne skupiają aktywności (gospodarcze, społeczne, ale także i przemieszczenia), wywołując zjawiska kongestii transportowej. Skupienie skutkuje spadkiem jakości przebywania na tych obszarach i życia w nich. To czynniki generujące efekt wyludniania centrum w wymiarze spadku liczby mieszkańców, ale także wyludniania czasowego (po zamknięciu instytucji zlokalizowanych w obszarze) (Słodczyk 2001).

Zestawienie ujęte w tabeli 1 stanowi punkt wyjścia do analizy zależności pomiędzy działaniami aktorów w mieście a występowaniem zjawisk kształtujących cechy i formy miejskich przestrzeni publicznych. Ocena tych zależności pozwala stwierdzić, kiedy dochodzi do sytuacji, gdy żadna społeczność nie użytkuje przestrzeni, gdy przestrzeń traci swój sens istnienia, kiedy staje się ona przestrzenią publiczną jedynie w sensie fizycznym, bo pozbawiona jest pierwiastka społecznego (Bierwiazonek 2016, Cullen 2011).

Wartości dziedzictwa kulturowego a partycypacja społeczna

Prawdziwa przestrzeń publiczna powinna być przedmiotem postaw jakiejś społeczności (Bartkowski 2003). Powinny ją łączyć z przestrzenią więzi: symbo-

liczne, uczuciowe, zbiorowe lub prywatne. Społeczne aktywności w przestrzeni publicznej w gruncie rzeczy ją konstytuują. J. Rykwert (2013, s. 328–329) napisał, że „Aby zrozumieć miasto jako dynamiczną trójwymiarową strukturę, aby nadążać za procesem jego samostwarzania się i modyfikować ten proces, aby kształtować i powiększać jego tkankę, konieczna jest tolerancyjna dyscyplina i zrozumienie tego, jak doświadczenie przeobraża zbudowane formy w obraz mentalny”. Przestrzeń publiczną można także definiować poprzez pryzmat jej wartości. Te zaś mogą być zróżnicowane. Obejmują wartość ekonomiczną (jej wskaźnikiem może być cena, np. cena nieruchomości w danej lokalizacji), ale także cały szereg wartości kulturowych (w tym: estetyczną, duchową, społeczną, historyczną, symboliczną, autentyczności) (Throsby 2010). Wartość miejsca może wynikać z jej nasycenia cechami niematerialnymi, znaczeniami kształtującymi tożsamość grupy lub indywidualną, miejsce może być elementem mapy mentalnej (Saryusz-Wolska 2011, Ardoin 2006).

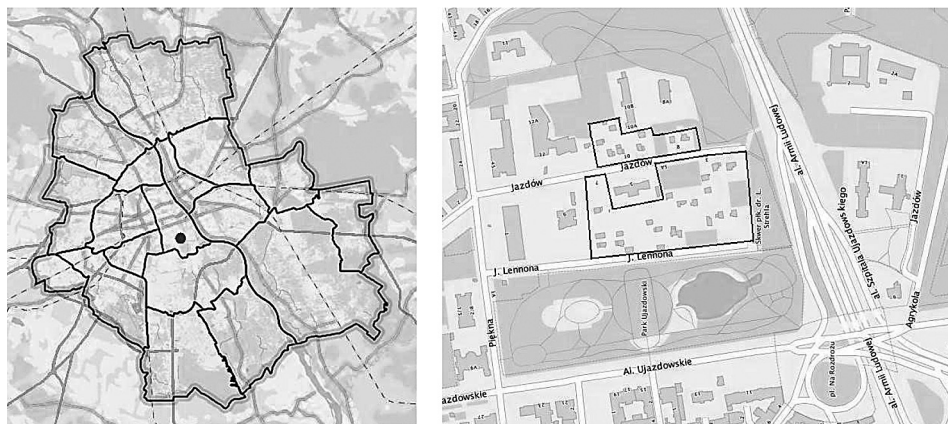
W sytuacji gdy organy władzy publicznej nie dostrzegają procesów społecznych w przestrzeni, różnych wymiarów jej znaczeń i wartości – wtedy jeżeli kapitał społeczny osiągnął odpowiedni poziom rozwoju, powinien zadziałać, naprawiając błędy i niedopatrzania władzy (Kotras 2004). Zaznaczenie odmiennego zdania powinno otwierać drogę do debaty o możliwych innych rozwiązaniach (Pacchi 2013). Takie podejście byłoby z jednej strony realizacją nowych trendów w zarządzaniu zasobami dziedzictwa kulturowego, w których odchodzi się od odgórných decyzji, opartych wyłącznie na decyzjach eksperckich, oraz uwzględniania się wiele wartości i sposobów konsumowania tych wartości (Murzyn-Kupisz 2012), a z drugiej – realizacją klasycznego postulatu J. Jacobs. Napisała ona, że jeżeli miasta mają mieć zdolność dostarczania czegoś ludziom, to będzie to możliwe tylko wtedy, gdy będą one przez ludzi współkształtowane (Jacobs 1962). Społeczności konstytuują wartości, stąd też często okazuje się, że przyjęte odgórnie przez władze założenia mogą nie odpowiadać społecznym potrzebom i generować konflikty wynikające z różnego postrzegania wymiarów wartości miejsca (Waterton 2005, Throsby 2010, Bullen, Love 2010). Taka sytuacja zachodzi przykładowo, gdy zasób historyczny jest zdegradowany, wymaga sporych nakładów finansowych na remont i utrzymanie. Ekonomiczne i techniczne spojrzenie skłania do decyzji o rozbiórce. Spowoduje ona jednak utratę umiejscowionych w tym zasobie wartości kulturowych i znaczeń dla społeczności. Problem koegzystencji wysokiej wartości kulturowej z niską ekonomiczną jest częstym generatorem trudności w ponownym wykorzystaniu zasobu (Throsby 2003).

Stosowanie podejścia partycypacyjnego w działaniach samorządu pozwala więc na nadążanie za zmieniającym się społecznym odbiorem wartości, ponieważ wartości dziedzictwa konstytuują się w czasie, jest to proces o zmiennej dynamice (Murzyn-Kupisz 2012, Throsby 2010, Pickard, de Thyse 2001). Jeżeli uznamy, że wartości kształtują się w czasie, a celem władzy jest m.in. ochrona

wartości (szczególnie tych nieekonomicznych) – to należy uznać za S. Mazurem (2012, s. 33), że konieczna jest rekonstrukcja sfery publicznej i przejście do modelu współzarządzania, ponieważ obecnie „[...] ani państwo, ani rynek, ani instytucje społeczeństwa obywatelskiego nie są w stanie samodzielnie sprostać zbiorowym problemom oraz aspiracjom obywateli i ich wspólnot”.

Aktywności partycypacyjne mogą przyjmować różne formy, od informacyjnych i konsultacyjnych poprzez współdziałanie, współpracę z władzami aż do najwyższej formy zaangażowania, gdzie społeczność współzarządza i współdecyduje (Arnstein 1969). W analizie partycypacji należy przede wszystkim ocenić realizowanie przez nią cele będące wykładnikiem jej sensu. Do tych najistotniejszych należą: prezentowanie opinii społeczności i w dalszej kolejności dyskusja o rozwiązaniach oraz kontrolowanie władzy. Zyskami społeczności z zaangażowania są edukacja obywatelska i umacnianie (lub tworzenie) tożsamości lokalnej, ponieważ autentyczna partycypacja powinna dotyczyć relacji zbiorowość–władza, a nie indywidualnych kontaktów poszczególnych użytkowników miasta z władzą (Swianiewicz 2012). S.R. Arnstein (1969) podkreśla, że aby partycypacja miała sens, należy przejść od pustego rytuału do prawdziwej mocy sprawczej, do realizacji potrzeb społeczności. To zaś wymaga istnienia chęci podzielenia się uprawnieniami przez władze – z jednej strony – oraz – z drugiej – przyjęcia perspektywy „ja partycypuję – oni zyskują” przez partycypantów.

Osiedle domków fińskich w Warszawie. Historia, lokalizacja i wartości nieekonomiczne osiedla



Ryc. 1, 2. Lokalizacja osiedla domków fińskich w przestrzeni Warszawy oraz granice analizowanego obszaru

Źródło: opracowanie własne na podstawie map udostępnionych w serwisie mapowym Miasta Stołecznego Warszawa (<http://www.mapa.um.warszawa.pl>).

Osiedle domków fińskich zlokalizowane jest na terenie dzielnicy Śródmieście (ryc. 1, 2), na Skarpie Wiślanej, na terenie dawnego Szpitala Ujazdowskiego, w sąsiedztwie: Parku Ujazdowskiego, Zamku Ujazdowskiego, Łazienek Królewskich oraz ważnych instytucji publicznych (Sejm i Senat RP, osiem ambasad, w tym dwie w bezpośrednim sąsiedztwie osiedla, ministerstwa itp.).

Osiedle 90 drewnianych domków fińskich na warszawskim Jazdowie oddano do użytkowania w 1945 r. Prefabrykowane części domków przekazał zniszczonej stolicy Związek Radziecki, który stał się ich posiadaczem w wyniku realizacji reparacji wojennych przez Finlandię. Pochodzenie domków utrwalone zostało w nieformalnej nazwie osiedla (Kunceka, Kunecki 2015). W domkach zakwaterowano głównie pracowników Biura Odbudowy Stolicy. Planowany okres ich eksploatacji ustalono na 10 lat (Majewski 2011). Po upływie dekady domki były jednak dalej użytkowane w celach mieszkaniowych (mieszkania komunalne), ale temat ich rozbiórki wracał. Przykładowo w tygodniku „Stolica” z 1963 r. ukazał się artykuł o nowym projekcie zagospodarowania m.in. obszaru kolonii domków na Jazdowie. Zapisano w nim „Domki fińskie na Ujazdowie w początkach roku 1945 były bezcennym skarbem w zniszczonej Warszawie. Niedługo ustąpią śmiałym budowlom miasta nowoczesnego” (*Od Placu...* 1963, s. 5). W związku z realizowanymi inwestycjami domki sukcesywnie więc rozbierano (budowa ambasad, Trasy Łazienkowskiej). Miasto prowadziło też nastawioną na dekapitalizację osiedla politykę wobec najemców domków, polegającą m.in. na braku większych remontów i napraw w obiektach. Znaczną część prac na własny koszt wykonywali ich mieszkańcy (wywiad



Ryc. 3. Jeden z zachowanych domków – obecnie Rotacyjny Dom Kultury

Źródło: fotografia autorki.

A. Górz, Głuszek 2013). W roku 2010 Zarząd Dzielnicy Śródmieście zdecydował o likwidacji osiedla (Uchwała nr 10107/10...), kolejni najemcy zdecydowali się opuszczać domki. W 2011 r. gmina przygotowała dwa warianty projektu MPZP. Wariant I przewidywał przeznaczenie obszaru na usługi publiczne, w tym kulturalne (budowa w sąsiedztwie Muzeum Historii Polski). Wariant II przewidywał jedynie obszar ogólny usług publicznych (Projekty MPZP... 2011). Nie weszły one w życie, jednak w 2012 r. dokonano rozbiórki czterech kolejnych domków (Urzykowski 2012b). Według stanu na maj 2017 r. pozostało 27 domków, z czego zamieszkałych jest siedem; 16 domków zajmują organizacje pozarządowe; cztery są puste (ryc. 3) (wywiad A. Górz).

Wykorzystując zgromadzone informacje, wykonano zestawienie wymiarów wartości nieekonomicznych osiedla (tab. 2). Zastosowano delimitację według D. Throsby'ego, uzupełnioną o wartości wskazywane we współczesnych koncepcjach rozwoju miast (wartości społeczne, ekologizacja życia w mieście, podtrzymywanie klimatu „miejsc w mieście”) (Moir, Moonen, Clark 2014).

Tabela 2

Wartości nieekonomiczne osiedla

Wartość	Charakterystyka
Historyczna, w tym edukacyjna	Element historii odbudowy stolicy (pierwsze osiedle oddane po wojnie zamieszkałe przez pracowników Biura Odbudowy Stolicy - BOS). Odbudowa stolicy jako ważne wydarzenie, docenione przez UNESCO, dokumentacja odbudowy na liście Pamięci Świata
	Historia przedwojenna miejsca, żyjąca także w pamięci mieszkańców (aktorka B. Wrzesińska, mieszkanka osiedla: „Od sąsiada historyka sztuki wiem, że uliczki wytyczone między tymi drewnianymi domkami [...] wynikają z układu dawnych grządek ogrodu królowej Bony, która hodowała tu swoją włoszczyznę”; fakt potwierdza plan Ujazdowa według A. Albertiniego z 1606 r.)
	Osiedle zamieszkiwane przez znanych ludzi, np. architektów z BOS (J. Baumiller, J. Zachwatowicz, S. Jankowski „Agaton”) oraz innych - np. J. Kofta, B. Wrzesińska, M. Czubaszek
	Przykład realizacji koncepcji drewnianego prefabrykowanego/modułowego domu (koncepcja fińskiego architekta A. Aalto)
Symboliczna/ duchowa	Osiedle oddane do użytkowania w 1. rocznicę wybuchu powstania warszawskiego
Społeczna	Przestrzeń służy warszawiakom - kiedyś jedynie jako mieszkaniowa, dziś pełni też funkcje: edukacyjną, kulturalną, jako przestrzeń czasu wolnego, przestrzeń swobody i ekspresji (na obszarze osiedla nie ma tylu zakazów dotyczących sposobów korzystania z przestrzeni jak w sąsiednich parkach)
Ekologiczna	Przestrzeń zieleni miejskiej, „niezwykła atmosfera bliskości ziemi” (ambasador Finlandii); „piękna wieś w samym środku Warszawy” (B. Wrzesińska); przestrzeń ogrodów, upraw, hodowli miejskich pszczoł
	Ekologiczna zabudowa (drewno żyje razem z mieszkańcami, rytmem pór roku)

Źródło: Badania terenowe własne oraz: Kowalczyk *et al.* 2007, Majewski 2011, strona internetowa UNESCO (<http://www.unesco.pl/>), strona internetowa Ambasady Finlandii w Polsce (www.finland.pl/); Urzykowski 2012a, 2012b, Solska 2011, Szymanik 2014, Władyka 2013, Plan Ujazdowa... 1606.

Wskazane delimitacje wartości spaja koncepcja gospodarki cyrkularnej, której filozofia zmierza w miarę możliwości do ponownego wykorzystania zasobu, który traci dotychczasowe funkcje. Adaptacyjne ponowne użycie (*adaptive reuse*) pozwala zachować pamięć o historii miejsca i miasta ucieleśnioną w zasobach jego materialnego dziedzictwa kulturowego, zachowując również jego społeczną przydatność (Bromley, Tallon, Thomas 2005).

Wartości wskazane w tabeli 2 składają się łącznie na klimat miejsca (jego *genius loci*), spajający w jeden niepowtarzalny zestaw wartości nieekonomiczne obszaru. Klimat ten ulega obecnie przeobrażeniom, ponieważ następuje wymiana użytkowników osiedla. Równoległe do wymienionych wartości nieekonomicznych osiedlu można przypisać wysoką wartość ekonomiczną, wynikającą z jego lokalizacji. Jest to najbardziej wymierny nominalnie walor analizowanego obszaru. Ze względu na istniejące sąsiedztwo, centralne położenie osiedla oraz formę i jakość jego zabudowy pojawiają się głosy, że wartość ekonomiczną należałoby należycie wykorzystać, zagospodarowując teren w sposób nawiązujący do istniejącej reprezentacyjnej zabudowy (Bartoszewicz 2012). Taką opinię wyraził m.in. w 2014 r. ówczesny burmistrz Śródmieścia, mówiąc, że zachowanie domków fińskich w centrum Warszawy to wstyd dla miasta (Szymanik 2014).

Aktywności partycypacyjne w obszarze osiedla domków fińskich w Warszawie

Z powyższej analizy wyraźnie wynika dychotomia w traktowaniu obszaru, jego wartości i możliwych (pożądanych) scenariuszy przyszłości. To zróżnicowanie doprowadziło w roku 2010 do konfliktu pomiędzy zwolennikami różnych wariantów postrzegania wartości osiedla. Z czasem skutkowało zainicjowaniem aktywności partycypacyjnych o charakterze kreującym, które zastąpiły działania o charakterze protestacyjnym. W tabeli 3 zestawiono istotne cele działań partycypacyjnych, formy tych działań oraz okoliczności, w jakich zostały podjęte, ze wskazaniem ich chronologii.

Pierwszy okres aktywizacji społecznej na Jazdowie stanowił przykład spon-tanicznej, ale skutecznej akcji nagłaśniającej plany miasta względem osiedla, które, jak się wtedy wydawało, oznaczały szybki koniec jego historii. Za sprawą zainteresowania mediów, ale także osób, które mogły stać się orędownikami zachowania zabudowy domków (ambasador Finlandii), miasto wycofało się z decyzji o likwidacji zabudowy. Jednocześnie rozpoczął się też proces zmian funkcjonalnych na osiedlu (część dotychczasowych mieszkańców opuściła lokale). Pustkę zapełniły pierwsze inicjatywy społeczne, które sprawiły, że obszar zaistniał na mapie kulturalnej Warszawy, a także zyskał tytuł Miejsca Stołecz-

Tabela 3

Działania partycypacyjne w obszarze osiedla w latach 2010–2017

Cel działań	Zewnętrzne okoliczności podjęcia działań	Forma aktywności
<p>2010–2012: – sprzeciw wobec decyzji władz o likwidacji osiedla – przejęcie odpowiedzialności za obszar poprzez bezpośrednie działania</p> <p>2012 – nadal: bezpośrednie działania na obszarze jako wyraz odpowiedzialności za przestrzeń</p>	<p>2010 – uchwała zarządu dzielnicy o rozbiorze osiedla 2011 – ustalenie wysokich opłat za użytkowanie ogródków przydomowych jako forma presji finansowej 2011 – ogłoszenie projektów MPZP wprowadzających nowe funkcje w obszarze 2012 – rozbiorca 4 domków</p> <p>2013 – uchwały Rady Miasta o możliwości zgłaszania przez mieszkańców inicjatyw lokalnych 2014 – decyzja władz dzielnicy o przeznaczeniu domków na wynajem organizacjom pozarządowym 2015 – decyzja władz miasta o przeznaczeniu części środków z budżetu do dyspozycji mieszkańców (budżet obywatelski)</p>	<p>2011–2012: – zainteresowanie sprawą mediów, ambasadora Finlandii – zawiązanie formalnego Stowarzyszenia Mieszkańców Domków Fińskich Jazdów (dalej: SMDFF)</p> <p>2012 – pierwsze kulturalne inicjatywy oddolne (np. Noc Muzeów na Jazdowie)</p> <p>2012 – pierwsze kulturalne inicjatywy oddolne (patrz wyżej)</p> <p>2013 – <i>guerrilla gardening</i> – sadzenie tulipanów na Jazdowie</p> <p>2013 – zgłoszenie przez grupę Otwarty Jazdów inicjatywy lokalnej</p> <p>2013 – Festiwal Społeczno-Kulturalny „Otwarty Jazdów”</p> <p>2013 – druga Noc Muzeów</p> <p>2014 – realizacja inicjatywy lokalnej zgłoszonej w 2013 r.</p> <p>IV 2014 – nadal – organizacje pozarządowe jako operatorzy domków</p> <p>2015 – wydarzenie pt. „Domki fińskie zostają. Utrwalamy Osiedle Jazdów”</p> <p>2014–2015 – wystawa „Między domkami” o historii domków i ich mieszkańców</p> <p>2015 – zwycięski projekt „Rotacyjny Dom Kultury” (budżet obywatelski)</p> <p>2016 – nadal – działalność Rotacyjnego Domu Kultury</p>

Tabela 3 cd.

Cel działań	Zewnętrzne okoliczności podjęcia działań	Forma aktywności
2013 – nadal: wypracowanie modelu funkcjonalnego osiedla i zarządzania nim	2013 – umożliwienie przez Radę Miasta zgłaszania wniosków mieszkańców o przeprowadzenie konsultacji społecznych 2014 – decyzja władz dzielnicy o organizacji konsultacji społecznych 2015 – uznanie przez władze lokalne wyników konsultacji społecznych za wiążące	2013 – zbiórka podpisów za zorganizowaniem konsultacji społecznych dot. przyszłości osiedla 2014 – konsultacje społeczne w ww. sprawie 2015 – przedstawiciele społeczności biorą udział w wyborze operatorów domków fińskich 2016 – realizacja projektu „Community Management Model for Jazdów Settlement” 2016 – Konferencja pt. „Energia społeczności dla wspólnej przestrzeni” 2017 – Przyznanie dofinansowania z FIO na tworzenie modelu współzarządzania przestrzenią

Źródło: opracowanie własne.

nego-Społecznego 2012 (www.ngo.pl). W tym samym czasie na Jazdowie odbyła się akcja *guerilla gardening*, w ramach której posadzono ok. 400 cebulek kwiatowych. Kolejną oddolną inicjatywą był Festiwal Społeczno-Kulturalny „Otwarty Jazdów”. W czasie jego trwania m.in. nagrywano wspomnienia z odbudowy Warszawy, przeprowadzono akcje społeczne (np. wymiennik przysług sąsiedzkich) i warsztaty edukacyjne (www.jazdow.pl).

W 2013 r. Rada Miasta przyjęła uchwałę (nr LXI/1692/2013) umożliwiającą realizację zadań publicznych w ramach inicjatyw lokalnych. SMDFJ, jako formalna reprezentacja Otwartego Jazdowa, złożyło wnioski o realizację pierwszej takiej inicjatywy w Warszawie. Celem projektu było zagospodarowanie pustej działki położonej w centralnej części osiedla poprzez umieszczenie obiektów architektonicznych i wyposażenia potrzebnych przy realizacji wydarzeń zbiorowych (Wniosek z 24.03.2013...). Wniosek zrealizowano w roku następnym. Przestrzeni nadano nazwę „Skwer Dialogu Społecznego”. Skwer wykorzystywany jest do przeprowadzania licznych wydarzeń, w tym: spacerów edukacyjnych, koncertów, wyprzedaży garażowych, warsztatów, Nocy Muzeów, Weekendu Sąsiada na Jazdowie, Pikniku Antropologicznego (Sprawozdanie z realizacji...). W 2015 r. w budżecie obywatelskim zwyciężył projekt pn. Rotacyjny Dom Kultury. Jego celem było umożliwienie wykorzystania jednego domku dla podmiotów realizujących działania społeczne i kulturalne dla lokalnej społeczności na wyłączność, maksymalnie na jeden miesiąc (Regulamin...). W roku 2016 w domku nr 3/18 przeprowadzono remont, od jego ukończenia prowadzona jest tam rotacyjnie działalność społeczno-kulturalna przez organizacje pozarządowe. Dysponentem RDK jest Dom Kultury Śródmieście, a koordynatorem Rada Programowa RDK. W jej skład wchodzi: przedstawiciele Domu Kultury Śródmieście, urzędnicy miejscy, przedstawiciele organizacji działających na osiedlu i jego mieszkańcy. Istotnym wydarzeniem z punktu widzenia funkcjonowania osiedla był pierwszy konkurs organizowany przez Urząd Dzielnicy Śródmieście na prowadzenie działalności społeczno-kulturalnej w domkach. Zgodnie z zasadami ustalonymi przez urząd podmiot wynajmujący domek zobowiązywał się do przeprowadzenia na własny koszt i własnym staraniem procedury zmiany sposobu użytkowania lokalu na lokal użytkowy (Ogłoszenie o przyjmowaniu..., Stanowisko nr 499/14...). Po tamtym postępowaniu organizowane były kolejne, ponieważ domki przeznaczone są na wynajem na ok. 1 rok. Realizowany jest w nich program działań, z którego wykonania organizacja rozlicza się przed władzami dzielnicy. Zakres realizowanych inicjatyw jest zróżnicowany. W ramach prowadzonej działalności podejmowana jest współpraca z różnymi podmiotami zewnętrznymi, zapraszany do współpracy w zakresie swoich specjalizacji i posiadanych zasobów (np. Centrum Sztuki Współczesnej czy Muzeum Zamku i Szpitala Wojskowego na Ujazdowie).

Niektóre działania są szczególnie interesujące (Sprawozdania z działalności... 2014, 2015), np.: Ogród Królowej Bony na terenie PM na Trawie – nawiązujące



Ryc. 4. Domek nr 3/12 – PM na Trawie
Źródło: jak w ryc. 3.



Ryc. 5. Miejskie Pszczoly (pasieka przy domku nr 3/8)
Źródło: jak w ryc. 3.

do historycznej lokalizacji ogrodu królowej oraz kontynuując aktywność ogrodniczą ostatniego mieszkańca domku (ryc. 4); pierwsze w Polsce stanowisko Wielkiego Spisu Zapyłaczy, projektu badawczego włączającego ludzi do badań naukowych nad pszczołami; doroczna akcja crowdfundingowa „Adoptuj pszczołę” organizowana przez Greenpeace (w domku obok siedzibę mają pszczelarze, którzy na Jazdowie prowadzą pasiekę pn. Miejskie Pszczoły (ryc. 5), promując miejskie pszczelarstwo, uczą, jak zakładać miejskie ule); Pracownia Dóbr Wspólnych – promuje produkcję zdrowej żywności, wymianę żywności, zorganizowała bank nasion, prowadzi Szkołę Ogrodników Miejskich, zrealizowała ogród społecznościowy „Motyka i Słońce” (we współpracy z Greenpeace Polska; w 2016 r. Ogród i Szkoła zajęły 2. miejsce w konkursie organizowanym przez International Network for Urban Agriculture promującym ekologiczne ogrodnictwo miejskie); przy domku działa jadalnia (Foodsharing Warszawa), zapobiegająca marnotrawieniu jedzenia; Otwarta Pracownia Jazdów – zorganizowana przez Stowarzyszenie Akademickie Wydziału Architektury PW i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział Warszawski. W domku znajdują się przestrzeń do wykorzystania bezpłatnie jako pracownia np. dla studentów oraz Muzeum OdBudowy (inicjatywa Towarzystwa Opieki nad Zabytkami). Jego celem jest promowanie warszawskiej architektury, szczególnie powojennej (Dłużewska 2017). Zbiory muzeum będą tworzone w sposób partycypacyjny, dokumentację budynków mają przekazywać lub oddawać do zreprodukowania mieszkańcy Warszawy. Stowarzyszenie Dom Tańca prowadzi w domku Ambasadę Muzyki Tradycyjnej, której celem jest „misja dyplomatyczna krainy mazurków i polek w Warszawie” (profil facebookowy Stowarzyszenia). Realizuje inicjatywy propagujące polskie i zagraniczne tradycje muzyczne, naukę gry na instrumentach. Stowarzyszenie jest laureatem prestiżowej Nagrody im. Oskara Kolberga przyznawanej za dokonania w zakresie wspierania tradycyjnej kultury regionalnej. Nazwa domku nawiązuje do funkcji sąsiadujących obiektów. Interesującą inicjatywą jest również Towarzystwo Polska–Finlandia – jego lokalizacja na osiedlu i działalność promująca fińską kulturę przypomina o pochodzeniu domków.

Dramatyczna sytuacja domków fińskich w roku 2011 spowodowała rozpoczęcie dyskusji o ich przyszłości. Początkowo była ona prowadzona w atmosferze zagrożenia rozbiórka. Akcja społeczna „Otwarty Jazdów” miała być symbolicznym pogrzebem miejsca (Borodaj 2016). W tym samym czasie powstała jednak formalna możliwość kontynuowania dyskusji o przyszłości obszaru. Rada Miasta wprowadziła możliwość inicjowania konsultacji przez mieszkańców, jeżeli zdobędą poparcie co najmniej 1 tys. osób (Uchwała LXI/1691/2013...). SMDFJ wykorzystało tę możliwość, zbierając wymaganą liczbę głosów poparcia dla konsultacji, których celem było wypracowanie społecznej koncepcji przyszłości osiedla. Konsultacje przeprowadzone na wniosek użytkowników przestrzeni przybrały formę rozbudowanego, wieloeta-

powego przedsięwzięcia, którego efektem było wypracowanie postulatów dotyczących przyszłości przestrzeni (Konsultacje społeczne... 2014), tj.: kontynuowania społeczno-kulturalno-edukacyjnych działalności – większość obiektów ma charakter publiczny, a uzupełniające funkcje to mieszkaniowa i rekreacyjna; zachowania charakteru przestrzeni zielonej, dostępnej, społecznie użytecznej; prowadzenia działalności zgodnej z zasadami ekonomii społecznej; marginalnej komercjalizacji – jako przykład dobrej praktyki, gdzie świetnie zlokalizowany w mieście obszar nie jest poddawany niekontrolowanej komercjalizacji; dalszego wykorzystania potencjału sąsiedztwa; utrzymania zabudowy i charakteru Jazdowa, zachowania jego wartości historycznej i symbolicznej; wypracowania formy partycypacyjnego zarządzania osiedlem. Opracowano także szereg szczegółowych pomysłów w zakresie zagospodarowań (np. furtki do Parku Ujazdowskiego, ścieżka rowerowa w sąsiedztwie osiedla, stacja roweru miejskiego, makieta Szpitala Ujazdowskiego). Po zakończeniu konsultacji zorganizowano, przy współfinansowaniu przez samorząd lokalny, projekt pt. „Domki fińskie zostają. Utrwalamy Osiedle Jazdów”. Postanowienia pokonsultacyjne (zatwierdzone pisemnie przez władze lokalne) to wymierny obraz dorobku działających w obszarze sił społecznych. Z drugiej jednak strony ich wykonanie się przedłuża (od trzech lat trwają uzgodnienia dotyczące furtek do parku – wywiad A. Górz).

Od podpisania postanowień pokonsultacyjnych rozpoczął się najnowszy etap rozwoju aktywności partycypacyjnych, związany z realizacją partnerskiego modelu zarządzania osiedlem. W 2015 r. zawiązано partnerstwo lokalne, które podejmuje pierwsze próby współzarządzania społecznego osiedlem we współpracy z władzami lokalnymi. Partnerstwo tworzą m.in.: gospodarze domków, wspierające organizacje pozarządowe, grupy nieformalne, osoby prywatne. W 2015 r. Otwarty Jazdów otrzymał uprawnienia współdecydowania o wyborze operatorów domków. Od 2016 r. współtworzy Radę Programową RDK (wywiad M. Wijas). W 2016 r. realizowano projekt „Community Management Model for Jazdów Settlement”, którego celem było wypracowanie modelu społecznościowego zarządzania przestrzenią Jazdowa. Interdyscyplinarny zespół badawczy analizował wykonalność projektu społecznościowego zarządzania przestrzenią, oceniając dotychczasowe doświadczenia w tym zakresie z różnych krajów świata. Podsumowaniem badań była konferencja pt. „Energia społeczności dla wspólnej przestrzeni”, w której uczestniczyli przedstawiciele inicjatyw społecznych m.in. z: Finlandii, Niemiec, Włoch, Danii, Hiszpanii (www.jazdow.pl). W 2017 r. Otwarty Jazdów otrzymał dofinansowanie na zadanie pn. „Otwarte Sąsiedztwo. Współzarządzanie przestrzenią miejską w partnerstwie publiczno-społecznym na przykładzie osiedla Jazdów w Warszawie” z Funduszu Inicjatyw Obywatelskich (Lista wynikowa... 2017) na tworzenie modelu współzarządzania przestrzenią miejską w trybie partnerstwa publiczno-społecznego.

Wnioski

Wykorzystując wskazane w części teoretycznej zjawiska mające miejsce we współczesnych przestrzeniach publicznych, można powiedzieć, że począwszy od 2011 r. osiedle, w związku z realizowanymi w jego obszarze aktywnościami partycypacyjnymi, stanowi coraz pełniej „rzeczywistą” przestrzeń publiczną, z którą określone społeczności łączy więź emocjonalna. Jest to przestrzeń przyjazna dla ludzi do przemieszczania się i przebywania, służy realizacji szeregu społecznych potrzeb. Osiedle jest w większości przestrzenią otwartą, pozwala zacieśniać więzi społeczne, eksponować różnorodność miejskiej społeczności. Kształtowane jest zgodnie z nurtem *slow city*, formy zagospodarowań są drugorzędne, a najważniejszy jest człowiek i możliwość realizowania jego potrzeb zgodnie z rytmem życia inspirowanym naturą. Przestrzeń ma „ludzką skalę”, niepowtarzalny, autentyczny charakter i klimat. Poziom jej sprywatyzowania nie jest nadmierny. Jest to przestrzeń zapewniająca pewien poziom zdemokratyzowanego zarządzania nią, choć z wyraźnymi wątpliwościami dotyczącymi trwałości istniejących rozwiązań w związku z niedokończonym procesem tworzenia modelu zarządzania partycypacyjnego.

Niewątpliwe korzyści z aktywizacji potencjału społecznego, który wymusił zmianę planów gminy, spowodowały, że udało się utrzymać i dalej kreować wartości przestrzeni. Gdyby aktywności nie zaistniały, przestrzeń straciłaby dotychczasowe zagospodarowanie, społeczność i funkcje. Stałaby się przede wszystkim przestrzenią tranzytu, przestrzenią straconą. Zatraciłaby lokalną tożsamość, pamięć o historii miejsca. Wprawdzie stałaby się przestrzenią zainwestowaną, jednak jednocześnie stanowiłaby przykład zainwestowania nieprzekładającego się na lepszą realizację potrzeb społecznych. Byłaby to przestrzeń *quasi-publiczna*. Wzrosłoby bezpieczeństwo, ale tylko dla użytkowników gmachów publicznych. Byłoby to bezpieczeństwo osiągnięte przez pracę specjalnych służb, a nie kontrolę społeczną. Wraz z budową kolejnych gmachów publicznych rozrastałaby się przestrzeń wykluczająca, z licznymi barierami dostępu. Przyczyniłoby się to do odpływu ludzi do innych przestrzeni publicznych lub też do sfery prywatnej bądź wirtualnej. Przestrzeń dużych, odseparowanych od otoczenia obiektów przestałaby być przestrzenią dla ludzi. Stałaby się przestrzenią dla funkcji, w tym m.in. funkcji reprezentacyjnej, przestrzenią prezentacji obiektów architektonicznych, estetyzowaną, uporządkowaną, ale jednocześnie przestrzenią o dosłownie fasadowym znaczeniu dla miasta. Wartość ekonomiczna zostałaby skonsumowana, zaś wartość społeczna zredukowana do nieomal zerowej.

Konfrontując zakres i cele zrealizowanych dotąd inicjatyw społecznych na terenie osiedla, można stwierdzić, że społeczność mieszkańców i przedstawiciele III sektora działający w domkach dostrzegają wielowymiarowość wartości kulturowej miejsca. Ich zasługą jest zachowanie zagospodarowania przestrzeni,

o co upomnieli się w roku 2011, działając niejako w roli strażnika wartości kulturowych, ale także społecznych, ekologicznych. W rolę podmiotu niszczącego wartości kulturowe weszły władze lokalne. Argument ówczesnych władz Warszawy o wstydlwym, wiejskim charakterze miejsca okazał się nieadekwatny do potrzeb społeczności, ale także i współczesnych trendów w kształtowaniu przestrzeni wspólnych wielkich miast. Można powiedzieć, że tradycyjne (modernistyczne) myślenie o mieście jako *urbs* spotkało się z nowoczesnym patrzaniem na miasto poprzez potrzeby *civitas*. Nowoczesnym we współczesnym rozumieniu, nie tym, jakie prezentowano w czasopiśmie „Stolica” w 1963 r. Społeczności lokalnej udało się przejąć obowiązki dbania o jakość i żywotność przestrzeni – obowiązki przypisane prawnie raczej władzom lokalnym.

Dzięki aktywnościom partycypacyjnym zachodzą okoliczności umożliwiające długookresowo zrównoważone, adaptacyjne ponowne użytkowanie zasobu, wpisujące się w nowoczesny wymiar sukcesji funkcji miejskich (*creative, adaptive re-use*). Realizowana jest potrzeba utrzymywania powierzchni zielonych w miastach, a szczególnie w ich centrach. Osiedle stanowi ucieleśnienie zasad rozwijającej się koncepcji gospodarki cyrkularnej (nowe wykorzystania istniejących zasobów). Obszar przyciąga wysokiej jakości kapitał społeczny. Użytkownicy poruszają się w ramach istniejących uwarunkowań prawnych, które umożliwiają im wykorzystywanie domków dla nowych funkcji. Wciąż natomiast otwarta pozostaje kwestia wypracowania i wdrożenia całościowego modelu partycypacyjnego w zarządzaniu obszarem. Miasto nie dookreśliło również w pełni możliwości zagospodarowań obszaru w formie planu miejscowego. Istniejące studium wskazuje dla osiedla funkcję usług administracyjnych (do roku 2015 miasto procedowało nad jego zmianą, aktualnie odstąpiło od czynności w tym zakresie). Obecnie analizowane są możliwości zagospodarowania terenu. Prace nie osiągnęły stanu konkretnego wariantu projektu planu miejscowego (Odpowiedź na wniosek...). Pozytywną okolicznością prawną jest natomiast wpis układu urbanistycznego Osiedla Jazdów do gminnej ewidencji zabudowy Miasta st. Warszawy w 2017 r. (Zarządzenie nr 795/2017...).

Przykład Jazdowa stanowi ważny kontrpunkt dla wszechobecnej w Polsce sytuacji, w której jeżeli walczy się z władzą publiczną (różnego szczebla), to najczęściej celem jest osiągnięcie stanu możliwie swobodnego dysponowania własnością prywatną (realizacja partykularnego interesu). Alternatywną sytuacją jest ta, w której społeczność nie interesuje się sprawami publicznymi (niski poziom kapitału społecznego, zaangażowania w sprawy wspólnoty, postawa bierna). Ponadto w analizowanym przypadku uwagę zwraca fakt, że aktywności społeczne nie wygasły po zakończeniu najtrudniejszej, wczesnej fazy „walki o przyszłość osiedla”, jak to się często w działaniach protestacyjnych zdarza. Przekształciły się w inicjatywę o charakterze kreującym, długofalowym, o sekwencyjnym, cyklicznym charakterze (wiele inicjatyw realizowanych w domkach stanowi działania powtarzalne w cyklu rocznym, często o specyfice wpi-

sującej się w zmienność pór roku, co ma związek z charakterystyką przestrzenną osiedla). Działalność organizacji pozarządowych w obszarze nie tylko pozwoliła na tworzenie dóbr wspólnych, zachowanie otwartości przestrzeni i jej walorów dla szerokiego grona odbiorców, ale także wykazuje aktywności związane z dyfuzją wiedzy (np. w zakresie miejskiego ogrodnictwa czy planowanego społecznościowego modelu zarządzania osiedlem). Użytkownicy osiedla wciąż i ze wszech miar wykorzystują prawne i organizacyjne możliwości działania i pozyskiwania środków na finansowanie tych działań. Sami jednocześnie także się uczą, nabywają umiejętności pracy z organami władzy, uczestnictwa w działaniach prowadzonych przez władze (np. konieczność przestrzegania terminów, sporządzania rzetelnych dokumentacji projektowych, sprawozdań z realizowanych zadań itp.). Utrzymanie finansowania kolejnych działań wymusza ciągle zaangażowanie w poszukiwanie nowych źródeł środków i form wkładu niepieniężnego w realizowane aktywności (środki publiczne, *crowdfunding*, praca społeczna jako niefinansowy wkład w realizację zadań). Biorąc pod uwagę malejącą w ostatnich latach liczbę stałych mieszkańców osiedla, można skonkludować, że choć wprawdzie przestrzeń traci żywotność, jaką zapewniają mieszkańcy, to zachowuje, a nawet rozwija, społeczną użyteczność. Przestrzeń Jazdowa daje możliwość realizacji nowoczesnej miejskości, opartej na ideałach ekologizacji działania, partycypacyjnego modelu kształtowania terenu i opieki nad nim, zasobami i ucieleśnionymi w nich wartościami (szczególnie nieekonomicznymi). Efekty poszukiwań modelu partycypacyjnego zarządzania osiedlem wykraczają celowością realizacji poza Jazdów, stają się inspiracją do podjęcia trudu wzięcia sprawy w swoje ręce. Wiedza i doświadczenie ulegają dyfuzji. Społecznicy postępują zgodnie z wytycznymi współczesnych teorii rozwoju miast, które przypisują ważną rolę właśnie współzarządzaniu w określaniu nowoczesnych zasad kształtowania przestrzeni miasta.

Bibliografia

- Ardoin N.M., 2006, *Toward an interdisciplinary understanding of place: Lessons for environmental education*, „Canadian Journal of Environmental Education” 11, s. 112–126.
- Arnstein S.R., 1969, *A ladder of citizen participation*, „Journal of the American Planning Association” 35/4, s. 216–224.
- Augé M., 1995, *Non-places. Introduction to an anthropology of supermodernity*, Verso, London–New York.
- Baranowska A., Frankowski J., Grabkowska M., Sagan I., 2014, *Miejska obywatelskość*, [w:] *Przestrzeń życia Polaków*, red. J. Sepioł, s. 121–128, http://www.sarp.org.pl/pliki/1908_53fdc64bb3140-pzp_spistresci_1.pdf (dostęp 15 marca 2017).
- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, „Żak”, Warszawa.
- Bartoszewicz D., 2012, *Jazdów bez domków fińskich. Ma być bardziej prestiżowo*, wyborcza.pl z 29 sierpnia.
- Bauman Z., 2006, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

- Bierwiaczonok K., 2016, *Społeczne znaczenie miejskich przestrzeni publicznych*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Borodaj D., 2016, *Andrzej Górz: Myślę o sobie w liczbie mnogiej*, <http://warszawa.ngo.pl/wiadomosc/2007725.html> (dostęp 3 marca 2017).
- Bromley R.D.F., Tallon A.R., Thomas C.J., 2005, *City centre regeneration through residential development: contributing to sustainability*, „Urban Studies” Vol. 42/13, s. 2407–2429.
- Bullen P.A., Love P.E.D., 2010, *The rhetoric of adaptive reuse or reality of demolition: views from the field*, „Cities” Vol. 27/4, s. 219–221.
- Carmona M., 2015, *Re-theorising contemporary public space: a new narrative and a new normative*, „Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability” Vol. 8, s. 373–405.
- Carmona M., Heath T., Oc T., 2010, *Public places – urban spaces*, Routledge, London.
- Cullen G., 2011, *Concise townscape*, Routledge, London.
- Długosz D., Wygnański J.J., 2005, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej*, Forum Inicjatyw Pozarządowych, Warszawa.
- Dłużewska E., 2017, *Powstaje Muzeum OdBudowy Warszawy na Jazdowie*, wyborcza.pl z 11 stycznia.
- Fainstein S.S., 2005, *Cities and diversity. Should we want it? Can we plan for it?*, „Urban Affairs Review” Vol. 41, No. 1.
- Frysztański K., 2004, *Paradygmat ekonomiczny we współczesnej socjologii miasta*, [w:] *Wokół socjologii przestrzeni*, red. A. Majer, P. Starosta, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Gehl J., 1987, *Life between buildings: Using public space*, Island Press, Washington–Covelo–London.
- Gehl J., 2014, *Miasta dla ludzi*, Wydawnictwo RAM, Kraków.
- Głuszek M., 2013, *Siatka niezgody*, „Etnografia do Kieszeni” nr 4, s. 9–26.
- Graham J., Amos B., Plumptre T., 2003, *Principles for good governance in the 21st century*, „Policy Brief” No. 15 – August, Institute On Governance, Ottawa.
- Harvey D.C., 2001, *Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies*, „International Journal of Heritage Studies” Vol. 7/4, s. 319–338.
- Iveson K., 2013, *Cities within the city: Do-it-yourself urbanism and the right to the city*, „International Journal of Urban and Regional Research” Vol. 37/3, s. 941–956.
- Jacobs J., 1962, *The death and life of great American cities*, Random House, New York.
- Konsultacje społeczne w sprawie przyszłości i form funkcjonowania terenu Osiedla Jazdów. Raport z warsztatów i prezentacja koncepcji wypracowanej przez uczestników, 2014, oprac. A. Latko et al., Warszawa.
- Kopeć A., 2009, *Udział społeczny w planowaniu przestrzennym – uwarunkowania prawne a praktyka planistyczna*, [w:] *Czynniki społeczne w gospodarce przestrzennej i planowaniu przestrzennym*, red. E. Klimma, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Korczak J., 2014, *Partycypacja społeczna jako przedmiot regulacji statutu jednostek samorządu terytorialnego*, [w:] *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, red. B. Dolnicki, LEX, Warszawa.
- Kotras M., 2004, *Rola kapitału społecznego w procesie budowania społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Tożsamość kulturowa i polityczna Europy wobec wyzwań cywilizacyjnych*, red. D. Walczak-Dunaj, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kowalczyk J.R. et al., 2007, *Dom w ogrodzie królowej*. „Rzeczpospolita. Historia” z 29 października.
- Kunecka M., Kunecki D., 2015, *Domki fińskie – pamięć osobista, historia, współczesność*, „Etnografia. Praktyki, teorie, doświadczenia” 1, s. 190–199.
- Lista wynikowa konkursu FIO 2017 w ramach Priorytetu 3 – Aktywni Obywatele.
- Lorens P., 2006, *Tematyzacja przestrzeni publicznej miasta*, Politechnika Gdańska, Gdańsk.
- Lowndes V., Pratchett L., 2006, *CLEAR: Understanding citizen participation in local government – and how to make it work better*, De Montfort University, Leicester.
- Majewski J.S., 2011, *Magiczne osiedle fińskich domków. Czy przetrwa?*, wyborcza.pl z 10 grudnia.
- Mazur S., 2012, *Uwarunkowania i wzorce obywatelskiego zaangażowania w sprawy publiczne*, [w:] *Partycypacja obywateli i podmiotów obywatelskich w podejmowaniu rozstrzygnięć publicznych na poziomie lokalnym*, red. M. Stec, M. Mączyński, LEX, Warszawa, s. 19–35.

- Moir E., Moonen T., Clark G., 2014, *What are future cities? Origins, meanings and uses, future cities catalyst*, Foresight, London.
- Murzyn-Kupisz M., 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków.
- Nawratek K., 2005, *Ideologie w przestrzeni. Próby demistyfikacji*, Universitas, Kraków.
- Od Placu na Rozdrożu do Czerniakowskiej*, 1963, „Stolica” nr 23/812.
- Odpowiedź na wniosek o udzielenie informacji publicznej z 23.02.2017 r. z Biura Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu m.st. Warszawy.
- Oferty w konkursie na wybór operatora domku (lata 2014, 2015).
- Ogłoszenie o przyjmowaniu ofert w postępowaniu na prowadzenie działalności społeczno-kulturalnej z 3.04.2014 r.
- Pacchi C., 2013, *Citizens' initiatives in the face of power: the reuse of two derelict areas in Milan*, EURA Conference, Enschede.
- Pickard R., de Thyse M., 2001, *The management of historic centres: Towards a common goal*, [w:] *Management of historic centres*, ed. R. Pickard, Spon Press, London–New York.
- Plan Ujazdowa według A. Albertiniego, 1606.
- Poblocki K., 2013, *Prawo do odpowiedzialności*, [w:] *Koszmar partycypacji*, red. M. Miessen, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa.
- Pratchett L., Durose C., Lowndes V., Smith G. and Wales C., 2009, *Empowering communities to influence local decision making: systematic review of the evidence [project report]*, GB Department for Communities and Local Government, London.
- Projekty MPZP rejonu Jazdowa, wrzesień 2011. Materiały z Biura Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy.
- Protokoły ze spotkań Rady Programowej RDK.
- Purchla J., 1997, *Dziedzictwo a rozwój. Zarządzanie miastami zabytkowymi a prawa rynku w doświadczeniach Europy Środkowej*, [w:] *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, red. K. Broński, J. Purchla, Z.K. Zuziak, MCK, Kraków.
- Regulamin Rotacyjnego Domu Kultury z 18.12.2015 r.
- Rykwert J., 2013, *Pokusa miejsca*, MCK, Kraków.
- Saryusz-Wolska M., 2011, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Schmid Ch., 2012, *Henri Lefebvre, the right to the city and the new metropolitan mainstream*, [w:] *Cities for people, not for profit. Critical urban theory and the right to the city*, eds. N. Brenner, P. Marcuse, M. Mayer, Routledge, London–New York, s. 48–64.
- Sennet R., 1977, *The fall of public man*, Cambridge University Press, Cambridge–London–Melbourne.
- Ślodyczek J., 2001, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Uniwersytet Opolski, Opole. Studia i Monografie 298.
- Solska J., 2011, *Podjazdów. Kolejne widmo rozbiórki Jazdowa*, „Polityka” z 28 grudnia.
- Sprawozdania z działalności w komunalnym lokalu użytkowym (materiały z Wydziału Organizacyjnego Urzędu Miasta).
- Sprawozdanie z realizacji inicjatywy lokalnej pn. Otwarty Jazdów z 28.07.2014 r.
- Stanowisko nr 499/14 Zarządu Dzielnicy Śródmieście m.st. Warszawy z 14.05.2014 r.
- Stokols D., Shumaker S., 1981, *People in place: A transactional view of settings*, [w:] *Cognition, social behavior and the environment*, ed. J. Harvey, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, s. 441–488.
- Swianiewicz P., 2012, *Partycypacja społeczna w realizacji polityk miejskich*, [w:] *Partycypacja obywateli i podmiotów obywatelskich w podejmowaniu rozstrzygnięć publicznych na poziomie lokalnym*, red. M. Stec, M. Mączyński, LEX, Warszawa, s. 36–57.
- Szymanik G., 2014, *Fińskie domki to jest wstyd?*, „Duży Format”, wyborcza.pl z 29 stycznia.
- Throsby D., 2003, *Determining the value of cultural goods: How much (or how little) does contingent valuation tell us?*, „Journal of Cultural Economics” 27, s. 275–285.
- Throsby D., 2010, *Ekonomia a kultura*, NCK, Warszawa.
- Trancik R., 1986, *Finding lost space. Theories of urban design*, J. Wiley & Sons, New York.

- Uchwała nr LXI/1691/2013 Rady Miasta st. Warszawy z 11.07.2013 r.
- Uchwała nr LXI/1692/2013 Rady Miasta st. Warszawy z 11.07.2013 r.
- Uchwała nr 10107/10 Zarządu Dzielnicy Śródmieście m.st. Warszawy z 24.11.2010 r.
- Urzykowski T., 2012a, *Fińska odsiecz dla domków z Ujazdowa. Miasto odpuści?*, wyborcza.pl z 4 grudnia.
- Urzykowski T., 2012b, „*U nas w Finlandii drewniaki w centrum się chroni*”, wyborcza.pl z 11 grudnia.
- Waterton E., 2005, *Whose sense of place? Reconciling archeological perspectives with community values: Cultural landscapes in England*, „International Journal of Heritage Studies” Vol. 11, No. 4, s. 309–325.
- Władyka M., 2013, „*Udowodnimy, że zasługujemy na tytuł Stołeczne Społeczne*”, <http://warszawa.ngo.pl/wiadomosc/834459.html> (dostęp 5 marca 2017).
- Wniosek z 24.10.2013 r. o realizację zadania publicznego pn. Otwarty Jazdów.
- Wunderlich F.M., 2013, *Place-temporality and urban place-rhythms in urban. Analysis and design: An aesthetic akin to music*, „Journal of Urban Design” Vol. 18/3, s. 383–408.
- Zarządzenie nr 795/2017 Prezydent m. st. Warszawy z 28.04.2017 r.
- <http://jazdow.pl> (dostęp 4 marca 2017).
- <https://www.facebook.com/ambasadamuzykitradycyjnej> (dostęp 20 marca 2017).
- <http://www.unesco.pl/> (dostęp 10 marca 2017).
- komunikacja-i-informacja/pamiec (dostęp 7 marca 2017).
- www.finland.pl/ (dostęp 5 marca 2017).
- www.mapa.um.warszawa.pl (dostęp 24 marca 2017).